

שכם אחד על אחיך

עיון בסוגייה דרך פירוש רש"י על התורה

עמנואל ליפשיץ

ראשי פרקים:

הקדמה - מעלת לימוד רש"י על התורה
שכם אחד על אחיך
תשובת הרש"ש
תשובת החת"ס
אין הבכור יורש בראוי כבמוחזק
נקודת המחלוקת בין הפירושים
נספח: הבנת החת"ס בשיטת הרשב"ם

חייב לקרות לעצמו בכל שבוע פרשת אותו השבוע שנים מקרא ואחד תרגום... אם למד הפרשה בפירוש רש"י חשוב כמו תרגום. ופירוש רש"י יש לו מעלה שהוא מפרש את העניין ע"פ מדרשי חז"ל יותר מהתרגום.¹

הקדמה - מעלת לימוד רש"י על התורה

התורה היא הבסיס לכל, הן ברובד הפשוט ביותר,² קל וחומר כאשר מדובר בלימוד תורני. המשנה, הגמרא, ההלכה והמוסר, שורשם נאון בפסוקי התורה, אשר ניתנה למשה מסיני. תקנה עתיקה מימות משה רבינו לקרוא בתורה בכל שבוע,³ בימים שני, חמישי ושבת, כאשר הקריאה העיקרית היא ביום השבת. אחת ההלכות הקשורות לקריאת התורה היא החובה לקרוא את הפרשה "שנים מקרא ואחד תרגום",⁴ כלומר יש לקרוא את פסוקי התורה פעמיים, ואת תרגום האונקלוס פעם אחת.⁴ מלבד תרגום האונקלוס אשר הובא בפסיקת ההלכה, ניתן לקרוא את התורה יחד עם ביאורו של רש"י, ובקריאה זו יוצאים ידי חובה. ישנה אף מעלה מיוחדת בפירושו של רש"י, אשר מסביר את המילים ומרחיב יתר מתרגום אונקלוס.¹

רש"י הוא הראשון אשר כתב פירוש (שאינו תרגום) שיטתי למקרא, ובכך מהווה אבן דרך לכל הבאים אחריו. כיום ניתן לראות את גודל מעלת פירושו, בכך שלרוב בכל חומש מופיע פירוש רש"י. התפיסה היא שפירושו הוא הבסיסי ביותר, ובלעדיו לימוד התורה אינו שלם. דבריו קצרים ומדויקים וכל אות מחושבת. וכבר נשתברו קולמוסים בניסיון לרדת לעומק דעתו.⁵

לעיתים קריאת הפרשה עם רש"י נעשית כמצוות אנשים מלומדה, ואין הקורא מדקדק בדבריו. ברצוננו לפתוח צוהר אל הגדולה בפירוש רש"י על התורה, ולהאיר את עיני הלומדים לשים לב בעת הקריאה. במאמר זה נעסוק בסוגייה אחת מיני רבות העולה מפירושו של רש"י, ודרכה ננסה מעט להבין את גדולת מעלתו של רש"י - רבם של ישראל.

¹ שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת, סימן רפה ס' א-ב ומשנה ברורה שם, ס"ק ו

² עיין רש"י על התורה, בראשית א, לא ד"ה "השישי". ומובא בזוהר: "קודשא בריך הוא עלמא אסתכל בה באורייתא וברא עלמא" (כרך ב שמות, פרשת תרומה, קסא, א).

³ בבא קמא פב, א.

⁴ מנהגים רבים ישנם בביצוע דין זה בפועל. השווה מעשה רב, ס' נט. וכן שולחן ערוך הרב, סימן רפ"ה, סעיף ג. וראה פניני הלכה, שבת א, פ' ה, ס' י, שם מסכם את הדעות, וכן פוסק שאין השיטות מעכבות, וכל מי שקורא בסופו של דבר יוצא ידי חובה.

⁵ בין המפרשים המפורסמים על פירוש רש"י לתורה מצוי פירושו של רבי אליהו מזרחי (רא"ם), המהר"ל (גו"א), הרב דוד הלוי סגל בעל הט"ז (דברי דוד), ועוד. וכן מצינו התייחסות קבועה לדבריו בפירושיהם של האבן עזרא והרמב"ן לתורה.

נושא הסוגייה הוא ברכת יעקב את יוסף, שם ישנה לכאורה סתירה בתוך דברי רבינו. במאמר זה נעסוק ביישוב דבריו, תוך כדי הצגת העומק הרב החבוי בפירושו הקצר שם.

שכם אחד על אחיך

בפרשת ויחי מתוארת פטירתו של יעקב אבינו. יעקב היא דמות טרגית, כל חייו מלאי צרות היו, מעט ורעים היו שני חייו.⁶ לקראת פטירתו מכנס יעקב את בניו ומברכם. הראשונים להתברך הם דווקא מנשה ואפרים, נכדיו. לאחר מכן מברך גם כן את אביהם - יוסף. אחת מברכותיו (אשר כיום מוכרת מאוד כשיר) הינה: "וְאֲנִי נֹתֵן לְךָ שָׁכֶם אֶחָד עַל אַחִיךָ אֲשֶׁר לְקַחְתִּי מִיַּד הָאֲמִרִי בְּחַרְבֵי וּבְקִשְׁתַּי" (בראשית מח, כב).⁷ ויש לדון, מה הוא אותו ה'שכם' שזכה בו יוסף על פני אחיו?

רש"י מבאר בפירושו (ד"ה "בחרבי"):

שכם אחד היא הבכורה שיטלו בניו שני חלקים, ושכם לשון חלק הוא, והרבה יש לו דומים במקרא (תהלים כא יג) כי תשיתמו שכם, תשית שונאי לפני לחלקים, [שם ס ח] אחלקה שכם, (הושע ו ט) דרך ירצחו שכמה, איש חלקו], (צפניה ג ט) לעבדו שכם אחד.⁸

מסביר רש"י שהכוונה בשכם היא לחלק. בכך שאפרים ומנשה זוכים לנחלה כשאר השבטים, מקבל יוסף חלק נוסף על פני שאר אחיו. נחלה נוספת זו מגיעה לו מכוח הבכורה שהועברה אליו, וכלשון רש"י: "שכם אחד היא הבכורה שיטלו בניו שני חלקים".⁹ נראה שהכוונה היא לבכורת ראובן, המקנה חלק כפול בנחלת הארץ. ופסוק מפורש בדברי הימים (א ה, א): "וְרֵאשִׁית רֵאשִׁית בְּכֹרֵי יִשְׂרָאֵל כִּי הוּא הַבְּכֹר וּבְחֶלְלוֹ יְצוּעֵי אָבִיו נִתְּנָה בְּכֹרֵתוֹ לְבְנֵי יוֹסֵף בֶּן יִשְׂרָאֵל וְלֹא לְהַתִּיחַשׁ לְבְכָרָהּ".¹⁰

אלא שאם זאת כוונתו של רש"י, מי הוא האמורי שעליו מדובר בכתוב? מבאר רש"י: "אשר לקחתי מיד האמורי - מיד עשו שעשה מעשה אמורי. דבר אחר שהיה צד אביו באמרי פיו".¹¹

הסבר זה מעורר קושי, וכבר הקשה הטור בפירושו על התורה (הטור הארוך מח, כב ד"ה "ואני"):¹²

פירש רש"י שכם אחד הבכורה, אשר לקחתי מיד האמורי, זה עשו, ואיני מבין דבריו, כי בכורה שלקח מעשו לא נתן לו, אלא הבכורה אשר העביר מראובן, כדכתיב (דה"א ה, א) ובחללו יצועי אביו ניתנה בכורתו ליוסף, גם לא שייך נתינה בבכורה שלקח מעשו שיתננה ליוסף.

⁶ על פי בראשית מז, ט.

⁷ מכאן והילך לכל אורך המאמר, הפניה סתמית המיוחסת לאחד מחומשי התורה מכוונת אל ספר בראשית.

⁸ הסבר זה הוא השני בדברי רש"י. הסברו הראשון הוא, שהכוונה בפסוק היא לעיר שכם, אשר כבשו שמעון ולוי מחמור לאחר אונס דינה אחותם. במאמרנו לא נתמקד בהסבר זה בהרחבה, עיין שם.

⁹ דין תורה שבכור יורש פי שניים משאר אחיו: "כִּי אֶת־הַבְּכֹר בְּנֵי־הַשְּׂוֹנְאָה יְכִיר לְתֵת לוֹ פִּי שְׁנַיִם בְּכָל אֲשֶׁר־יִמְצָא לוֹ כִּי־הוּא רֵאשִׁית אֲנִי לוֹ מִשְׁפַּט הַבְּכָרָה" (דברים כא, יז).

¹⁰ מאורע חילול מיטת יעקב על ידי ראובן, מסופר לנו בספר בראשית (לה, כב ד"ה "וישכב"): "וַיְהִי בְשֹׁכֵן יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ הַחִזְוִן וַיִּלְךְ רֵאשִׁית וַיִּשְׁכַּב אֶת־בִּלְהָה פִּילֶגֶשׁ אֲבִיו, וּמִסְבִּיר שֵׁם רֵשׁ"י (על פי חז"ל) שאין הכוונה ששכבה ממש. וז"ל שם: "מתוך שבלבל משכבו מעלה עליו הכתוב כאלו שכבה. ולמה בלבד וחלל יצועיו, שכשמתה רחל נטל יעקב מטתו שהיתה נתונה תדיר באהל רחל ולא בשאר אהלים ונתנה באהל בלהה, בא ראובן ותבע עלבון אמו, אמר אם אחות אמי היתה צרה לאמי, שפחת אחות אמי תהא צרה לאמי, לכן בלבד". מאורע זה מכוונה בקצר בספר דברי הימים: "וּבְחֶלְלוֹ יְצוּעֵי אָבִיו". מעשה ראובן הוא נושא למאמר בפני עצמו, ואכמ"ל.

¹¹ על חרבי וקשתי מסביר רש"י: "בחרבי ובקשתי - היא חכמתו ותפלתו".

¹² וכן מצינו בפירוש 'משכיל לדוד' (נכתב על ידי הרב דוד פארו, 1718-1790) גר בונציה, פרשן ספרות חז"ל, ראש ישיבה, פוסק ומשורר) על רש"י (ד"ה "בחרבי"), וז"ל: "קשה דמה שייך בבכורה אשר לקחתי מיד האמורי, ואם כמ"ש רש"י על עשו, מה עניין בכורת יעקב שלקח מיד עשו לבכורת יוסף, הרי בכורת יוסף הוא בבכורת ראובן ולא אותה של עשו? ואם ר"ל כעין מה שלקח מעשו היה לו לומר כאשר לקחתי וכו' או כמו שלקחתי".

ונותר בצ"ע. ובאמת שאלה קשה היא זו, מה בין הבכורה של ראובן המדוברת, לבין בכורתו של עשו? אפשר שכוונת הכתוב היא, שבדומה לקניית הבכורה של יעקב מעשו, כך נתן ליוסף את בכורת ראובן. אך הסבר זה קשה, שאין זה עולה הן מפשוטו של מקרא (ראה הערה 12), והן מלשון רש"י. הבה ניגש ליישב את דברי רבינו.

תשובת הרש"ש

שאלה דומה מצינו על דברי רשב"ם בפירושו למסכת בבא בתרא (קכג, א), שם דנה הגמרא בדיני נחלה וירושה לבכור.¹³ בין היתר נידונה שם הירושה הכפולה של בני יוסף, אשר קיבלו חלק נוסף בנחלת הארץ (כהסבר רש"י דלעיל) שהרי הועברה הבכורה מראובן ליוסף. אולם מקשה הגמרא: "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך אשר לקחתי מיד האמורי בחרבי ובקשתי, וכי בחרבו ובקשתו לקח? והלא כבר נאמר: כי לא בקשתי אבטח וחרבי לא תושיעני!" ומשיבה: "אלא, חרבי - זו תפלה, קשתי - זו בקשה". מסבירה הגמרא שאין הכוונה ללחימה ממש, אלא לתפילה ובקשה.¹⁴ ומפרש הרשב"ם: "זו תפלה - שהתפלל יעקב על בניו, ושיזכה לקנות הבכורה מעשו בתפלתו". וכבר הקשו פרשני הש"ס על אתר, וכי מה עניין בכורת עשו לירושת יוסף, הרי בכורת ראובן היא הרלוונטית!

המהר"ם מלובלין (שם על הגמרא) התקשה בשאלה זו, ומשיב בלשון מקוצרת: "וצריך לומר דזה וזה גרמה, ומחמת שהיה ליעקב בכורתו של עשו". רוצה לומר, שיעקב היה נדרש לשתי הבכורות, הן לבכורת עשו, הן להעברת בכורת ראובן ליוסף. אולם אין הוא מסביר כיצד בכורתו של עשו השפיעה על הירושה הכפולה של יוסף בפועל, ועל כן מוטלת עלינו החובה לנמק את הדברים.

הרש"ש בפירושו על הש"ס,¹⁵ מתייחס גם כן לשאלה זו (ד"ה "זו תפילה"), וז"ל:

ושזכה לקנות הבכורה מעשו בתפלתו. תימה דמאי שייכא בכורת עשו לכאן?

ול"נ לפרש עפ"י פרש"י בפ' וישלח (לו, ז) מהמדרש שאמר עשו אין לי חלק לא במתנה כו', וקאי אשר לקחתי על הארץ בכללה, אשר נתן בה ליוסף חלק בכורה.

על מנת להסביר את דבריו יש לעיין במקור שהביא. לאחר המפגש השני בין יעקב לעשו, אשר בסופו נפרדים הם לשלום, מספרת התורה:

וַיִּקַּח עֶשָׂו אֶת נָשָׁיו וְאֶת בָּנָיו וְאֶת בְּנֹתָיו וְאֶת כָּל נַפְשׁוֹת בֵּיתוֹ וְאֶת מִקְנֵהוּ וְאֶת כָּל בְּהֵמָתוֹ וְאֶת כָּל קִנְיָנוֹ אֲשֶׁר רָכַשׁ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיֵּלֶךְ אֶל אָרֶץ מִצְרָיִם וַיַּעֲקֹב אֹתוֹ: כִּי הָיָה רְכוּשׁוֹ רַב מְשֻׁבָּת יַחְדָּו וְלֹא יָכֹלָה אָרֶץ מִגּוֹרֵיהֶם לְשֵׂאת אֹתָם מִמִּצְרַיִם: (לו, ו-ז).

וכותב רש"י שם (ד"ה "ולא יכלה"): "מפני יעקב אחיו - מפני שטר חוב של גזירת (טו יג) כי גר יהיה זרעך, המוטל על זרעו של יצחק, אמר אלך לי מכאן, אין לי חלק לא במתנה שנתנה לו הארץ הזאת, ולא בפרעון השטר". נראה כי הבין הרש"ש, שבכורתו של יעקב היא זו שהעניקה לו את ברכת זרע יצחק, ובסופו של דבר הובילה לזכייתו בארץ. רש"י בדבריו לעיל מביא הסבר נוסף לריחוק בין יעקב לעשו: "ומפני הבושה, שמכר בכורתו". אפשר כי שני הסברים אלו משלימים אחד את השני. ברובד

¹³ את החיבור בין דברי הגמרא בבבא בתרא לבין דברי רש"י על החומש, מצאנו בפירוש אוצר החוכמה, בדיון תחת הכותרת: "אשר לקחתי מיד האמורי (פ' ויחי) - את מה?". לקחנו מדבריהם את המקורות, אולם הבנתנו ותשובתנו שונה מהנכתב שם, להשוואה ע"ש.

¹⁴ וקצת קשה מדוע רש"י על התורה אינו מפרש כדברי הגמרא "חרבי - זו תפלה, קשתי - זו בקשה" (ראה הערה 11).

¹⁵ רבי שמואל שטראשון (1794-1872), היה תלמידו של הרב אברהם דאנציג (מחבר ספר ההלכה המפורסם "חיי אדם"), נודע והתפרסם בעולם התורה בעקבות חידושיו על מסכתות התלמוד - "הגהות וחידושי הרש"ש".

חידושיו אלו ידועים בלשונם הקצר ובעמקותם. הארות, הגהות וחידושים אלו, משמשים את גדולי הלומדים בהעמיקם בסוגיות התלמוד.

הטכני עשו הפסיד את הארץ (ואת היותו המשך הזרע הנבחר של עם ישראל), ומכירת הבכורה היא הסיבה העמוקה לכך. ועל כן התבייש במכירתה, שנאלץ לעזוב את הארץ עקב כך.

חזוק להבנה זו ניתן למצוא בדברי רש"י על מעמד ברכת הבנים, כאשר התגלתה ליצחק מרמת יעקב: "ויחרד יצחק חרדה גדלה עד מאד ויאמר מי אפוא הוא הצד ציד ויבא לי נאכל מכל בטחם תבוא ויבכרוהו גם ברוך יהיה". ומתאר הכתוב את תגובתו של עשו: "כשמע עשו את דברי אביו ויצעק צעקה גדלה ומרה עד מאד ויאמר לאביו ברכני גם אני אבי" (כו, לג-לד). ומביא רש"י שם את דברי המדרש תנחומא (כו, לו ד"ה "הכ"י):

למה חרד יצחק, אמר שמא עון יש בי שברכתי הקטן לפני הגדול, ושנית סדר היחס. התחיל עשו מצעק ויעקבני זה פעמים, אמר לו אביו מה עשה לך, אמר לו את בכורתי לקח, אמר בכך הייתי מצר וחרד שמא עברתי על שורת הדין, עכשיו לבכור ברכתי, גם ברוך יהיה.¹⁶

מדברים אלו עולה בבירור, כי ברכת זרע יצחק ניתנה ליעקב בצורה שלמה, רק לאחר שיצחק התוודע לכך שיעקב קנה את בכורתו מעשו. ברכה זו הובילה את בני יעקב בסופו של דבר לרשת את הארץ. לאור דברים אלו ניתן לשוב אל דברי הרש"י דלעיל ולהבינם היטב. אכן בכורתו של ראובן הועברה ליוסף, ומתוקף זה קיבלו אפרים ומנשה נחלה כפולה. אולם כיצד זכה יעקב לרשת את הארץ מלכתחילה? מכוח ברכתו של יצחק, אשר ניתנה לו מתוקף לקיחת הבכורה מעשו. ועל כן בכורתו של עשו מהווה סיבה לירושת הארץ בכללה, וראוי להזכירה בברכת נחלתו היתרה של יוסף, שכל נחלות השבטים ניתנו בעקבות בכורתו של יעקב.

דברים דומים מצינו בפירושו של הספורנו על התורה (מח, כב), וז"ל:

ואני נתתי לך. ואני הנה אמנם לא עברתי נחלה כלל כשנתתי לך שכם אחד על אחיך בארץ, אף על פי שהיא ארץ אבותיכם בלעדי, כי נתתי לך מה שלקחתי מיד מי שהוא אמורי במעשי הרעים, ובעל אמירה שאומר הרבה ואפילו מעט אינו עושה להיטיב, וזה הוא עשו כשקניתי הבכורה ממנו, כי לולא זה לא היה לאחיך בירושת האבות כ"כ חלק בארץ.

על פי הסבר זה יש לפרש את הפסוק: "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך" לקחתי את בכורת ראובן והעברתי אליך - יוסף, ועל כן זוכה אתה בחלק נוסף בירושת הארץ, "אשר לקחתי מיד האמרי", היכולת שלי לעשות זאת, נובעת מלקיחת הבכורה מעשו, אשר העניקה לי את הזכות לרשת את הארץ.¹⁷

תשובת החת"ס

¹⁶ הסבר זה אינו מתיישב בצורה נוחה עם לשון הכתוב, שעל פי המדרש נראה כי קודם עשו התלונן שיעקב עיקבהו פעמיים, ורק לאחר מכן יצחק הודה "גם ברוך יהיה". אולם בסדר הפסוקים אין זה כך, אלא קודם הודה יצחק ורק לאחר מכן התלונן עשו. ומצינו תירוצים שונים בדברי הפרשנים על רש"י:

המהרש"ל בפירושו על רש"י (יריעות שלמה, ד"ה "שבירך"), מסביר שסדר הדברים הינו כך: מיד לאחר שהתוודע לעשו שיצחק ברך את יעקב, זעק הוא שיעקב עיקב אותו, ועל כך הגיב יצחק "גם ברוך יהיה". לאחר דברי יצחק, הבין עשו כי הוא אינו כועס על יעקב, ועל כן המשיך את דבריו בהרחבה יתירה.

הבאר בשדה' (הרב מאיר בנימין מנחם, כתב ביאור נרחב על דברי רש"י, ובו מיישב קושיות רבות על דבריו) מציע לפרש, כי הביטוי "גם ברוך יהיה" המופיע בלשון רש"י, אינו מכוון לנאמר בפסוק לג, אלא לנאמר בפסוק לו: "ויאמר הכי קרא שמו יעקב ויעקבני זה פעמים את-בכרתי לקח והנה עתה לקח ברכתי". בקריאה ראשונית נראה כי כל הפסוק הוא דבר עשו לאביו. אולם הבאר בשדה מציע לפרש, כי "והנה עתה לקח ברכתי", היא תשובת יצחק לתלונות עשו, והיא מהווה הסכמה לברכת יעקב. רש"י משתמש בביטוי "גם ברוך יהיה" בצורה מושאלת, אך כוונתו היא לפסוק זה.

שני הסברים אינם מיושבים לגמרי. הסבר המהרש"ל מוסיף דברים שאינם מופיעים בכתוב, והבאר בשדה מוציא את הכתוב ממשטו. אך נראה כי הדברים מתיישבים, וחזיא לאצטרופי.

¹⁷ בהסבר זה לא נדון כלל האיסור לבכר בן שאינו הבכור (עיין המשך דברינו בגוף המאמר). אפשר כי השיח בתשובה זו אינו הלכתי אלא מחשבתי, ועל כן לא הוקדשה לכך התייחסות. וראה דברינו בסוף המאמר - 'נקודת המחלוקת בין הפירושים'.

התייחסות ישירה לשאלתנו מצינו גם כן בפירושו של החתם סופר (חת"ס) על התורה (תורת משה, פרשת ויחי ד"ה "שכם"), וז"ל: "שכם אחד על אחיך. פירש"י חלק בכורה שקנה מעשו, ומה ענין הזה לכאן?"

מסתבר כי שאלתו כשאלתנו לעיל, מה עניין בכורתו של עשו שנקנה על ידי יעקב, לבכורתו של יוסף שהועברה מראובן? על מנת להשיב על שאלה זו, ניגש החת"ס אל הסוגייה מכיוון אחר: "ונראה דצריך ביאור איך הי' רשאי יעקב להעביר חלק בכורה מראובן והא כתיב לא יוכל לבכר?"

הקדמה קצרה: ישנו איסור תורה להפקיע מהבכור את זכותו לרשת כפול משאר אחיו:

כי תהיין לאיש שתי נשים האחת אהובה והאחת שנואה וילדו לו בנים האהובה והשנואה והיה הבן הבכור לשנואה: והיה ביום הנחילו את בניו את אשר יהיה לו לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכר: כי את הבכר בן השנואה יכיר לתת לו פי שנים בכל אשר ימצא לו כי הוא ראשית אנו לו משפט הבכרה:

(דברים כא, טו-יז).

אם כן כיצד יכול יעקב להפקיע את בכורתו של ראובן, ולבכר את יוסף על אף הציווי המפורש בספר דברים? מסביר החת"ס: "ונראה לפי מה שביארנו במקום אחר, דאז היה ארץ ישראל מקרי ראוי ואין הבכור יורש בראוי".

על מנת להבין דברים אלו, יש צורך בהקדמה בדיני ירושה.

אין הבכור יורש בראוי כבמוחזק

דין תורה שבכור יורש כפול משאר אחיו.⁸ אומנם לא מכל הנכסים ששייכים לאביו יורש הבכור כפול, למשל מנכסים אשר אינם קיימים במציאות בשעת המיתה (כדוגמת פירות אשר צמחו לאחר זמן). בנכסים מסוג זה אין הבכור יורש פי שניים. דין זה מכונה בלשון חז"ל: "אין הבכור נוטל בראוי כבמוחזק" (על פי המשנה בבכורות ה, ט). כלומר נכסים שלא היו בידי האב, אף על פי שהיו ראויים לבוא, אין הבכור יורש בהם פי שניים, אם לא היו מוחזקים למעשה בידי האב. המקור לדין זה הוא בפסוקים דלעיל, הבכור יורש כפול מרכוש האב: "בכל אשר ימצא לו", אולם על מה שעוד לא נמצא, דין זה אינו חל. וכך בפשטות היא ההלכה.¹⁸

ואם כך הדבר, ארץ ישראל היא רכוש ראוי, שהרי בני ישראל עוד לא כבשוה בפועל, ולכן בידי יעקב היכולת לחלק את הנחלות בכל צורה שיחפוץ. שהרי בכל מקרה הבכור אינו יורש כפול, ועל כן אינו מבכר אף אחד על פניו. אם כאן היה מסיים החת"ס את דבריו, המתורצת הייתה קושיית ביכור יעקב את יוסף על פני אחיו. אולם שאלתו הראשונה בעינה עומדת, מה עניין בכורתו של עשו לנחלת הארץ? על כן ממשיך החת"ס את דבריו:

רק הרשב"ם הביא בפ' יש נוחלין בשם הר"ח דבכור בן בכור נוטל (שני חלקים) בראוי כבמוחזק, ולפ"ז יש לומר ביעקב שקנה חלק בכורה מעשו והיה ראובן כבכור בן הבכור הי' נוטל גם בראוי (שני חלקים).

הרשב"ם בפירושו על מסכת בבא בתרא (קטז, ב), מחדש חידוש. נצייר את המקרה ומתוכו נבין את חידושו. במשפחה אחת נפטר האבא קודם הסבא. כיצד יש לחלק את רכוש הסבא לאחר פטירתו (של הסבא)? נראה כי רכושו של הסבא הינו בגדר 'ראוי' שהרי הוא ירושה שעוד לא מוחזקת אצל האבא. ולכן אין הבן הבכור יורש כפול מרכושו של הסבא לאחר פטירתו.

ואכן כך היא ההלכה, כאשר האבא אינו בכור במשפחתו. אולם מחדש הרשב"ם (בשם רבינו חננאל) שבמקרה שהאבא בכור, בנו (הנכד) הבכור יורש כפול בנכסי הסבא, על אף שהסבא נפטר לאחר שהאבא

נפטר ורכושו ראוי. נימוקו לכך הוא (שם, ד"ה "ושהיה"): "שהבן במקום אב עומד בין לחלק בכורה בין לחלק פשיטות (החלק הרגיל שכל ילד מקבל)".¹⁹ ויש מן הפוסקים שהביאו דבריו הלכה למעשה.²⁰

יסודם של דברים אלו נעוץ בחידוש נוסף - האב הבכור יורש מהסבא חלק כפול (ויורשים זאת בניו), על אף שהוא מת. ויש לשאול מדוע, הרי נכסי הסבא הינם בגדר ראוי, שהרי הם אינם מוחזקים אצל האבא, ומדוע שיירש אותם האבא מקברו? נביא את דברי האנציקלופדיה תלמודית,²¹ אשר מסביר זאת בבהירות:

בכור שמת בחיי אביו ואחר כך מת אביו, שבני הבכור... יורשים בנכסי אבי אביהם יחד עם אחי אביהם, נוטלים בני הבכור אף את חלק בכורתו של אביהם בנכסי אבי האב... ואין זה "ראוי" אלא "מוחזק", שהרי הנכסים מוחזקים היו אצל אבי האב בשעת מיתתו, והבכור יורש את אביו בקבר להנחיל לבניו, שכן הם יורשים בראוי, ואף על פי שלא היו הנכסים הללו מוחזקים אצל הבכור בשעת מיתתו, אין גדר ראוי ומוחזק תלוי ביורש אלא במוריש, וכל שהוא מוחזק ביד המוריש של הבכור בשעת מיתת המוריש, נוטל בו הבכור פי שנים, שהאמור: אשר ימצא לו, על האב הוא שנאמר, ולא על הבכור היורש.

לאור דברים אלו ניתן להבין מדוע בכור בן בכור יירש כפול בנכסי הסבא, ואילו בכור בן פשוט לא. היחס לירושת האבא כאשר הוא בכור, שונה מהיחס לירושת האבא כאשר הוא אינו בכור. בן בכור יורש את אביו כפול מאחיו אף לאחר מותו, כי רכוש אביו כלפיו אינו ראוי אלא כמוחזק, (כמבואר בדברי האנציקלופדיה תלמודית דלעיל). לימוד זה קיים רק כאשר מדובר בבכור, אולם בשאינו בכור אין רכוש הסבא אלא ראוי.²²

לאור חידוש הרשב"ם, מבין החת"ס שבכור בן בכור יורש פי שניים גם בנכסים ראויים.²³ ושבה למקומה קושיית החת"ס, הכיצד יעקב ביכר את יוסף על פני ראובן? ומשיב:

מיהו יש לומר דבכה"ג אין כאן לא דלא יוכל לבכר, דדוקא במה שהקנו לו מן השמים אינו ראוי לבכר, אבל מה שהוא קנה מותר. ויעקב קנה הבכורה לעצמו מעשו, ועל ידו יגרום לו (לראובן) חלק בכורה מזה, אין איסור להעבירו.

הסיבה שראובן עתיד לרשת נחלה כפולה נובעת מכך שיעקב בכור, שהרי אם הוא אינו בכור, וכן הארץ מוגדרת רכוש ראוי, ממילא סתמא אין בכור יורש כפול בראוי. אולם כפי שראינו בכור בן בכור יורש כפול אף בנכסים ראויים,²¹ ועל כן ראובן במצב זה עתיד לרשת פי שניים בנחלת הארץ. אולם המצב אשר נמצא בו יעקב שונה משאר מצבים רגילים של ירושה. חלק בכורתו של יעקב קנוי, והוא אינו קיבלו בירושה שמימית כדרך שאר בכורות. פועל יוצא מכך הוא, שגם כוח הבכורה של ראובן המקנה לו חלק נחלה כפול, קנוי גם כן. ובבכורה קנויה לא קיים לאו של "לא יבכר".²⁴

וחותם החת"ס את דבריו:

¹⁹ המקור לדבריו הוא הגמרא שם, המתארת כי בנות צלופחד ירשו את ירושתו הכפולה של אביהם מרכוש סבם, על אף שהוא מת קודם שמת הסבא. וכן מתוספתא דבכורות (פ' ו) וגמרא ירושלמי (בבא בתרא פ' ח, ה' ג). ע"ש בדבריו בעיין.

²⁰ הרשב"ם עצמו מציין כי כך היא ההלכה, וכן מובא בשו"ת רדב"ז חלק ו סימן ב אלפים סב.

²¹ אנציקלופדיה תלמודית כרך כה, ירושת הבכור (המתחיל בטור שנ), טור שעז, ועיין שם במקורותיו השונים.

²² בפשטות השוני נובע מחידוש מגזרת הכתוב, אשר מלמד אותנו רק כלפי בן בכור (ועיין בירושלמי אשר מובא בהערה 19). אפשרות נוספת להסביר לימוד זה, הוא שדין "אשר ימצא לו", אינו מיוחס לבנים שאינם בכורים, שהרי ציווי זה מקושר לנושא של האיסור לבכר בן. גם כאן נראה כי מדובר בגזרת הכתוב.

²³ עיין בנספח: הבנת החת"ס בשיטת הרשב"ם.

²⁴ הסקה זו הגיונית מאוד, שהרי לא חידשה לנו התורה דין ירושה בנכסים ראויים לבכור, וכן ירושת האב הבכור היורש כפול מהקבר, אלא בבכורות אשר זכו בירושתם משמים. ולא מצי למימר שקניית הבכורה מקנה זכויות של בכור בכור משמים, שאין לך כל סמך בתורה.

נעיר שכבר דנו חכמינו על הכוח ההלכתי של קניית הבכורה של יעקב, ואכמ"ל.

וא"כ יעקב שרק לענין חלק בארץ נתן ליוסף חלק בכורה, ואז הי' א"י ראוי ויכול ליתן, וזה שאמר ואני נתתי לך שכם אחד חלק בכורה, והטעם אשר לקחתי מיד אמורי ואתי שפיר.

ארץ ישראל הינה רכוש ראוי, ועל אף חידוש רשב"ם, עדיין יכול יעקב להעביר את חלק הבכורה ליוסף, שהרי קנויה בכורתו.

על פי הסבר זה יש לפרש את הפסוק: "וְאֲנִי נָתַתִּי לְךָ שְׂכָם אֶחָד עַל אֶחָיִךְ" לקחתי את בכורת ראובן והעברתי אליך - יוסף, ועל כן זוכה אתה בחלק נוסף בירושת הארץ, "אֲשֶׁר לְקַחְתִּי מִיַּד הָאֲמֹרִי", דווקא כי קניתי את הבכורה מעשו, יכול אני לבכר אותך (יוסף) על פני ראובן. שאם הייתי בכור רגיל היה האיסור לבכר חל.

נקודת המחלוקת בין הפירושים

אפשר כי שני הפירושים חלוקים בנקודה עקרונית - מה התוקף והמשמעות של בכורת יעקב אשר קנה מעשו.

על פי הסבר הרשב"ש הסיבה להזכרת לקיחת הבכורה על ידי יעקב בפסוק, נובעת מכך שבכורה זו הקנתה ליעקב זכות וכוח לרשת את הארץ. יוצא מדבריו, כי בכורת יעקב הינה בעלת משמעות גדולה, עד כדי מתן תוקף ממשי לירושת הארץ. ללא הבכורה לא היה יעקב זוכה בזרע יצחק, ולא היו בני ישראל יורשים את הארץ. "אֲשֶׁר לְקַחְתִּי מִיַּד הָאֲמֹרִי" - אילו לא לא הייתה נלקחת הבכורה על ידי האמורי, לא הייתה כלל חלקת אדמה לתת בה "שְׂכָם אֶחָד עַל אֶחָיִךְ".

אולם על פי הסברו של החת"ס, הסיבה להזכרת לקיחת הבכורה על ידי יעקב בפסוק, מדגישה דווקא את חוסר הכוח שיש בה. היה ניתן לחשוב כי יעקב בכור, ועל כן יירש ראובן פי שניים על אף שהארץ הינה נכס ראוי. וכן אסור לבכר את יוסף על פניו. אולם מדגיש הכתוב: "אֲשֶׁר לְקַחְתִּי מִיַּד הָאֲמֹרִי" - אין יעקב בכור אמיתי, אלא בכורתו קנויה מידי האמורי. ולכן אין לה תוקף אמיתי ומשמעותי לדיני ירושת הארץ. אדרבה, הסיבה שניתן לתת ליוסף "שְׂכָם אֶחָד עַל אֶחָיִךְ", היא דווקא מתוך חולשת בכורתו של יעקב.

מציעים אנו, כי שתי התשובות מייצגות שתי נקודות מבט שונות על מעשה מכירת הבכורה - נקודת מבט השקפתית ארוכת טווח ונקודת מבט הלכתית נקודתית.

מכירת הבכורה ליעקב, מסמלת ברובד העמוק שלה את מעבר זרעו של יצחק מעשו - האח הבכור אשר באופן טבעי אמור לרשת - ליעקב. מעבר זה מבטא את הגדולה והכוח של עם ישראל על פני הגויים. על כן מסתבר לומר כי הבכורה העניקה ליעקב את ארץ ישראל, שהרי הבכורה טומנת בתוכה את עומק הזרע הנבחר, אשר עתיד לרשת את הארץ. בכורתו של עם ישראל על פני הגויים, הינה דבר בסיסי ביהדות, שיסודו במכירת הבכורה ליעקב.

אולם ברובד הלכתי "יבש", אפשר כי אין במכירת הבכורה מעשו ליעקב משמעות כלל. חז"ל קבעו לנו כי: "אין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם".²⁵ כלומר לא ניתן למכור ולקנות דברים אשר אינם קיימים במציאות. ועל כן בפשטות מכירת הבכורה אינה בעלת משמעות או תוקף (ראה הערה 24). ועל כן ברובד ההלכתי של המכירה (שאותו מציג החת"ס) אכן אין לבכורה כל חשיבות.²⁶

נספח: הבנת החת"ס בשיטת הרשב"ם

²⁵ גיטין (מג, א) וכן בבא בתרא (סג, א). ופסק הרמב"ם בהלכות מכירה (פ' כב, ה' א) וכן בשו"ע חו"מ מקח וממכר רט, ד.
²⁶ אולם העירנו הרב טוביה, שאולי כוונת החת"ס הפוכה דווקא. בכורת יעקב הקנויה מעשו, אינה מהווה חיסרון, אדרבה, במכוון יעקב לא נולד כבכור מלכתחילה, שהרי רק כך יכול הוא לחלק את הארץ כרצונו. אם היה יעקב הבכור המקורי, לא היה יכול להעניק ליוסף חלק נוסף על פני ראובן.

ברצוננו להתייחס אל קושי בדברי החת"ס דלעיל, שאין מקומו בגוף המאמר אך מחובתנו לצינו. מפשט דברי החת"ס נראה כי למד הוא ברשב"ם, שכלל הוא בידנו - בכל מצב בכור בן בכור יורש בראוי. וכך עולה מלשונו: "רק הרשב"ם הביא בפ' יש נוחלין בשם הר"ח דבכור בן בכור נוטל בראוי כבמוחזק".

אך כפי שהרחבנו בגוף המאמר, הרשב"ם דן במקרה ספציפי מאוד, כאשר האב נפטר קודם הסבא. אולם בשאר מצבים כאשר הנכסים ראויים לא דן הרשב"ם, ואין בהכרח ראייה מדבריו ללמד על שאר הדינים. אדרבה, מעיון מדוקדק בלשון רשב"ם (וכן מעיון במקורותיו - עיין הערה 19, בייחוד בירושלמי המובא שם) נראה כי דן הוא רק במקרה ייחודי זה, ומדגיש זאת כמה פעמים. וצע"ג כיצד הרחיב החת"ס את העיקרון לשאר המקרים.

אפשר אומנם להסביר כי הבנה מחודשת הייתה לחת"ס בדברי רשב"ם, אך קשה מאוד לומר כך. ועל כן נדרשים אנו ליישב (ויש לומר בדוחק רב), שאין כוונת החת"ס להרחיב את כללו של הרשב"ם לכל ירושות בכור בן בכור, אלא רק למקרה ייחודי זה שלנו - ירושת השבטים את הארץ מיעקב.

ארץ ישראל ייחודית היא, ואינה כשאר הנכסים. ארץ ישראל אינה מוחזקת ליעקב, ועל אף שמוריש אותה לבניו, אין היא נמצאת אצלו אלא כנכס ראוי. וכן גם כאשר ירש יעקב את הארץ מיצחק אין הארץ הייתה מוחזקת ליצחק אלא ראויה לו. אולם סוף סוף הוריש יצחק ליעקב את הארץ, וכן הוריש יעקב לבניו. אך הארץ נותרה בגדר ראויה, ונראה כי נשארה כך עד לדור הנכנסים לארץ.²⁷

לכן יש לומר כי אכן ארץ ישראל ירושה היא לבני ישראל גם מיעקב וגם מיצחק (ואף מאברהם אשר אינו נדון כאן). ועל כן יש להתייחס אליה הן כירושה ישירה מסבא יצחק, והן כירושה ישירה מאבא יעקב. החיבור לירושת הארץ ישירות מיצחק, מאפשר להסביר שכוונת החת"ס, היא שראובן ירש מיצחק את הארץ בצורה ישירה, אולם ירושה זו ניתנה מכוח אביו יעקב. והרי הוא כבכור בן בכור ממש, ועליו לקבל נחלה כפולה אף בארץ ישראל הראויה.

דברים אלו הם ניסיון יישוב, אולם עדיין נותרים אנו בצ"ע. ונועצנו אצל הרב טוביה בר אילן והרב מנשה שמרלובסקי ונותרה קושייה במקומה, ותשבי יתרץ קושיות ובעיות.